

3 Werkwoordstijden

3.1 Inleiding

Het onderwerp van dit hoofdstuk zijn de werkwoordstijden van het Nederlands, in de eerste plaats de tegenwoordige en verleden tijden en verder de onvoltooide en voltooide tijden (wat die termen precies aanduiden kun je vinden in het kader op p. 61). De toekomstige tijden blijven hier buiten beschouwing.

De werkwoordstijden vormen geen terrein vol voetangels en klemmen in die zin dat een bepaald gebruik ervan een tekst onleesbaar of onduidelijk maakt. Toch is aandacht voor de werkwoordstijden van belang, omdat het gebruik ervan mogelijkheden biedt om, soms op subtiële wijze, iets te verduidelijken over de structuur van de tekst en over de verhouding tussen verschillende soorten informatie (in de opvatting van de schrijver). Anders gezegd: soms kun je een tekst optimaliseren door de werkwoordstijden op een speciale manier te gebruiken.

Laten we eerst eens enkele voorbeelden bekijken waarin te zien valt dat de werkwoordstijden echt iets uit kunnen maken voor de manier waarop je informatie begrijpt.

- 1 De woordvoerder van de junta vertelde de aanwezige persfunctionarissen dat Gorbatsjov ziek was. De aard van zijn aandoening was onduidelijk.
- 2 De woordvoerder van de junta vertelde de aanwezige persfunctionarissen dat Gorbatsjov ziek was. De aard van zijn aandoening is onduidelijk.

De tweede zin in 1 staat in de (onvoltooid) verleden tijd, die in 2 in de tegenwoordige tijd. Ze kunnen allebei wel aansluiten op de eerste zin (in de verleden tijd), maar op de een of andere manier krijg je de indruk dat de woordvoerder in 2 een stuk betrouwbaarder wordt voorgesteld dan in 1; in het eerste geval klinkt meer twijfel door over de geloofwaardigheid van de mededeling over Gorbatsjovs gezondheid dan in het tweede. In paragraaf 3.3 zullen we laten zien waar dit verschil vandaan komt.

Nog een voorbeeld van een verschil dat de werkwoordstijden kunnen maken vind je in 3 en 4.

- 3 Toen Einstein in het begin van deze eeuw voor het eerst met het probleem van het heelal werd geconfronteerd, meende hij het bestaan van een afstotende kracht te moeten veronderstellen, die bij grote afstanden in evenwicht zou zijn met de gravitatiekracht. Later liet hij dit denkbeeld echter geheel varen.
- 4 [...] Later heeft hij dit denkbeeld echter geheel laten varen.

Ongetwijfeld geldt voor beide gevallen dat het moment waarop Einstein besloot dat zijn oorspronkelijke idee niet klopte ergens in het verleden ligt. Door de voltooid tegenwoordige tijd suggereert 4 echter sterker dan 3 dat het latere inzicht van Einstein definitief was, en dat het nog steeds het 'laatste' inzicht is op dit punt.

Verschillende werkwoordstijden kunnen een lezer dus verschillende soorten dingen laten 'doen' met de betrokken informatie, dat wil zeggen: hem of haar verschillende soorten conclusies laten trekken uit de informatie in de tekst. We zullen die gedachte in de rest van dit hoofdstuk uitwerken voor zowel het verschil tussen verleden en tegenwoordige tijden als het verschil tussen voltooide en onvoltooide tijden. Eerst gaan we nog even apart in op de relatie tussen de taalverschijnselen die we 'werkwoordstijden' noemen en de 'echte' tijd, de zogenaamde kloktijd.

3.2 Werkwoordstijden en kloktijd

De voorbeelden in de vorige paragraaf maken op zichzelf al duidelijk dat er geen één-op-één-verband bestaat tussen de werkwoordstijden en de kloktijd. Zo verwijzen 3 en 4 naar dezelfde kloktijd, maar betekenen ze toch iets verschillends. De omschrijvingen die we aan het eind van de vorige paragraaf gegeven hebben, karakteriseren de werkwoordstijden daarom niet primair in termen van kloktijd. De volgende voorbeelden bevestigen nog eens dat dat ook echt niet nodig is:

- 5 1492: Columbus ontdekt Amerika.
- 6 De voorzitter opent de vergadering. (in notulen)
- 7 Ik liep gisteren over straat, komt er ineens een man op me af
...
- 8 Als ik rijk was, wist ik het wel!
- 9 Jij was de moeder, en ik de vader.

De situaties die in 5-7 beschreven worden hebben plaatsgevonden in het 'echte' verleden, in verleden kloktijd, maar de persoonsvormen staan in de tegenwoordige tijd; in 8 en 9 noemen persoonsvormen die in de verleden tijd staan, gebeurtenissen die helemaal niet hebben plaatsgevonden. En dan kan de tegenwoordige tijd ook nog eens gebruikt worden voor gevallen waarin 'tijd' eigenlijk helemaal geen rol speelt:

- 10 Bloed bevat rode en witte bloedlichaampjes.

Hier gaat het er eigenlijk natuurlijk niet om dat in het echte 'heden' van de spreker of hoorder, schrijver of lezer, de samenstelling van bloed zo is en niet anders. Veeleer wordt er een 'tijdloze' algemene uitspraak gedaan. Kortom: hoewel tegenwoordige en verleden werkwoordstijden uiteraard wel iets met kloktijd te maken hebben, is het functionele verschil niet in het algemeen in die termen te vatten.

Iets vergelijkbaars geldt voor het verschil tussen voltooide en onvoltooide tijden: ook daar is sprake van verschillen die niet te herleiden zijn tot een verschil in de tijd waarin het beschreven gebeuren plaatsvindt. Vergelijk 11 en 12:

Bij de *verleden* en *tegenwoordige* tijden hebben we het over persoonsvormen: elke persoonsvorm van een werkwoord staat òf in de verleden, òf in de tegenwoordige tijd. Dat een persoonsvorm in de verleden tijd staat is zichtbaar aan een uitgang achter de stam (-de of -te, b.v. *vormde*), of aan verandering van de stamklinker (b.v. *schreef*).

Bij de voltooide en onvoltooide tijden hebben we het over combinaties van hulp- en hoofdwerkwoorden: elk gezegde van een zin staat òf in een voltooide, òf in een onvoltooide tijd. In een voltooide tijd bevat het gezegde een hulpwerkwoord van tijd (*hebben* of *zijn*) en heeft het hoofdwerkwoord de gedaante van een voltooid deelwoord (bijvoorbeeld *gevormd*, *geschreven*, *ontboden* - maar zie voorbeeld (g) hieronder!).

Enkele voorbeelden:

- (a) Minister Deetman wil niemand de schuld geven van de chaos bij de dienst studiefinanciering. *tegenwoordig, onvoltooid*
- (b) Het was allemaal het gevolg van misverstanden. *verleden, onvoltooid*

- (c) Ondertussen wordt de dienst nog steeds overspoeld met bezwaarschriften.
tegenwoordig, onvoltooid
- (d) De Surinaamse legerleiding heeft de noodtoestand uitgeroepen.
tegenwoordig, voltooid
- (e) Er is sprake geweest van uitstel van de verkiezingen.
tegenwoordig, voltooid
- (f) Maar dan had iedereen natuurlijk moord en brand geschreeuwd.
verleden, voltooid
- (g) De centrale banken hebben de koersdaling niet tegen kunnen houden.
tegenwoordig, voltooid

Het laatste voorbeeld laat zien dat een voltooid gezegde toch niet altijd een voltooid deelwoord hoeft te bevatten: als er naast het hulpwerkwoord van tijd nog een ander hulpwerkwoord is (hier: *kunnen*), zijn alle andere werkwoorden, inclusief het hoofdwerkwoord, infinitieven.

We hebben dus te maken met twee opposities: wel of geen markering voor de verleden tijd in de persoonsvorm, en: wel of geen markering voor de voltooid tijd in het gezegde (met een hulpwerkwoord). De combinatie van die twee opposities levert de vier welbekende werkwoordstijden op:

o.t.t.: onvoltooidtegenwoordig: *loop*

o.v.t.: onvoltooidverleden: *liep*

v.t.t.: voltooidtegenwoordig: *heb gelopen (heb moeten lopen)*

v.v.t.: voltooidverleden: *had gelopen (had moeten lopen)*

11 Ik heb 6 keer een stilleven geschilderd

12 Ik schilderde 6 keer een stilleven

Net als bij 3 en 4 slaan ook deze twee zinnen hoogstwaarschijnlijk op situaties die zich in het echte verleden hebben afgespeeld, dus wat dat betreft is er geen verschil tussen. Toch is er een verschil in betekenis, en dat heeft dan dus kennelijk niet noodzakelijk met kloktijd te maken. Daarom kondigden we hierboven al aan dat we de verschillen tussen de functies van de werkwoordstijden hier in verband willen brengen met de manier waarop de lezer conclusies mag trekken uit de informatie in de tekst. We beginnen, zoals gezegd, met de tegenwoordige en verleden tijden.

3.3 Verleden en tegenwoordige tijden

3.3.1 Vertellen en betogen

Bekijk nog eens zin 5, en vergelijk hem met de in de verleden tijd gestelde zin 13:

5	1492: Columbus ontdekt Amerika
13	In 1492 ontdekte Columbus Amerika

Zin 5 is een standaardformule voor informatie over losse jaartallen: een jaartal met een dubbele punt, gevolgd door een tamelijk korte, enkelvoudige zin (zie ook hoofdstuk 7) met de informatie die door de dubbele punt wordt aangekondigd (zie ook hoofdstuk 8); en een onderdeel van die standaardformule is ook dat de zin in de tegenwoordige tijd staat. Waarom past de tegenwoordige tijd zo goed bij die standaardformule voor informatie over losse jaartallen? Met andere woorden: waarom is het merkwaardig om te schrijven *1492: Columbus ontdekte Amerika*, terwijl zo'n verleden tijd in een 'gewone' zin als 13 doodnormaal is?

De eerste zin presenteert, met behulp van diverse signalen, de informatie op karakteristieke wijze als een zelfstandig, kaal feit, iets dat de lezer vanaf nu weet, als feit. De zin nodigt de lezer uit deze informatie toe te voegen aan wat hij of zij al wist – en verder niets.

Zin 13, in de verleden tijd, roept daarentegen de gedachte op dat de informatie onderdeel is van een groter geheel, dat er nog meer tekst is, waar deze informatie onderdeel van is. Anders gezegd, deze zin geeft de lezer het signaal dat de informatie niet gericht is op directe activiteit van de lezer: de lezer wordt uitgenodigd nog andere informatie te verwerken voor hij conclusies uit de tekst trekt. Iemand die 13 te lezen krijgt mag verwachten dat er in de onmiddellijke omgeving nog andere tekst is die inhoudelijk met dit ene feit samenhangt. Hij of zij zou bijvoorbeeld terecht kunnen vragen "En toen?". Maar bij een jaartal-formule moet, zoals gezegd, de lezer niets anders doen dan direct de informatie opslaan, en dan hoogstens doorgaan met het volgende jaartal-gegeven, dat inhoudelijk niets met het vorige te maken hoeft te hebben.

De reden dat de verleden tijd niet goed past in een formule voor losse jaartal-gegevens is dus dat die tijd suggereert dat we juist niet met een los feit te maken hebben. De verleden tijd suggereert dat de informatie deel is van een verhaal, het is een verhalende werkwoordsvorm. Nu construeren lezers, zoals bekend, ook uit verhalen vaak wel een soort conclusie, een 'strekking'. Echter, de afzonderlijke brokjes van het verhaal, zoals gegeven in de zinnen, geven niet op zichzelf aanleiding tot bepaalde conclusies. Ook al kun je eventueel wel het grotere geheel nemen als iets dat aanleiding geeft tot bepaalde conclusies, in een verhaal ga je niet al redenerend van het ene standpunt over naar een volgend standpunt. Het gebruik van de verleden tijd is een signaal voor een dergelijk verhalend karakter van teksten, zowel literaire (14) als niet-literaire (15).

- 14 Hoe nu precies zijn moeder zijn vader vermoord had, wist hij nog altijd niet.

Op een Hemelvaartsdag ging hij in zijn eentje naar Voorschoten. Hij nam eerst de blauwe tram naar Haarlem. Daar stapte hij over op een andere blauwe tram naar Leiden. In Leiden nam hij weer een andere blauwe tram richting Den Haag.

In Voorschoten stapte hij uit, bij de halte aan de noordzijde van het dorp. Hij bekeek de omgeving als een vreemdeling. Daar stond het huis met het wapen van de gemeente in de gevel: drie afgebeten nagels. In hetzelfde gebouw of ertegenaangebouwd de school waar hij op geweest was en het politiebureau. Iets meer naar het dorp toe de gereformeerde kerk waarvan de toren op een rechtopstaande zepelin leek. [...]

W.F. Hermans, *De donkere kamer van Damokles*

- 15 (In 1989 heeft een verkenningcommissie Theologie geconcludeerd dat er in Nederland eigenlijk slechts plaats is voor zes faculteiten Theologie.)

Alom schrokken de Nederlandse theologen wakker. Vooral in het katholieke kamp werden de zaken voortvarend aangepakt: een aantal opleidingen besloot samen verder te gaan. Zo fuseerden de katholieke theologische universiteiten van Utrecht en Amsterdam tot één, in De Uithof gevestigde opleiding. Aan de vier openbare faculteiten (Utrecht, Leiden, Groningen en Amsterdam) gebeurde veel minder. Weliswaar werd één van hen – die van Amsterdam – op een heel nieuwe leest geschoeid, maar van indrukwekkende vormen van samenwerking, laat staan fusies kwam het niet.

Utrechts Universiteitsblad

De feiten van het verhaalde gedeelte zijn niet elk afzonderlijk van direct belang voor wat de journalist van het laatste fragment wil betogen; dat ziet de lezer als het ware bevestigd in het gebruik van de verleden tijd. Informatie die (op een bepaald punt) direct van belang is voor de argumentatie staat in de tegenwoordige tijd, zoals in het vervolg van 15:

- 16 Utrecht heeft in de strijd die nu wellicht zal ontbranden een

uitstekende uitgangspositie. Het trekt al jaren verreweg de meeste studenten. Ook de hechte samenwerking met de Katholieke Theologische Universiteit is een sterk punt.

Anders dan de verleden tijd is de tegenwoordige tijd dus juist typerend voor betogende tekstpassages, ook als er geargumenteed wordt met het verleden, zoals bijvoorbeeld het geval is in 17:

- 17 Gedurende het laatste decennium maakte een geheel andere theorie van het heelal – de zogenaamde theorie der voortdurende schepping – nogal opgang. Volgens deze theorie ontstaat er voortdurend in de ruimte tussen de sterrenstelsels nieuwe materie uit het niets. De ontstane nieuwe materie is juist zoveel dat, ondanks de uitdijning van het heelal, de gemiddelde dichtheid daarvan constant zou blijven. De theorie staat daarom ook wel bekend als de *evenwichtstheorie* (steady-state-theory).

Dit nogal fantastische denkbeeld stamt uit een tijd toen het leek dat de sterren ouder waren dan de expansieleeftijd van het heelal. Dat was uiteraard niet goed voorstelbaar. Door de verbeterde waarnemingsgegevens is deze tegenpraak intussen opgeheven en daarmee de bestaansreden van deze theorie.

Natuur & Techniek

De opgang die de evenwichtstheorie maakte (begin eerste alinea) en de motivatie ervoor (begin tweede alinea) zijn in deze voorstelling van zaken geen actuele kwesties, in tegenstelling tot de inhoud van de theorie en de reden dat er niet langer geloof aan gehecht wordt. Merk overigens op dat de laatste zin niet alleen in de tegenwoordige tijd staat, maar ook voltooid is; daar zullen we nader op ingaan in paragraaf 3.4.

Historische gegevens zijn in het algemeen niet zo direct van belang voor de argumentatie in een betoog; ze hebben meer de functie enige achtergrondinformatie aan te brengen. Daardoor vallen in dit soort teksten vaak de kloktijd en de werkwoordstijd wel degelijk samen.

3.3.2 *Presens historicum: levendigheid vs. verbrokkeling*

We hebben nu laten zien dat de tegenwoordige tijd goed past bij betogende tekstpassages, maar dat wil niet zeggen dat de tegenwoordige tijd ook per se betekent: 'betoog'. De volgende twee fragmenten (uit respectievelijk een literaire

en een journalistieke tekst), beide in de tegenwoordige tijd, zijn duidelijk verhalend.

- 18 Het asfalt stijgt en daalt. Er rijden weinig auto's over en langs de trottoirs van Oslo liggen heuvelachtige bermten van gras.

In de verte een wit paleis, waar de koning woont.

Een trap af. Ondergronds station. Elektrische trein.

Een van de alleroudste elektrische treinen ter wereld moet het wezen, de wagens zijn opgebouwd uit verticale eikenplankjes, zorgvuldig vastgeschroefd met koperen schroeven en gevernist.

Nummedal en ik zitten tegenover elkaar aan een raampje. Het ondergrondse traject is maar kort, de trein rijdt nu weer in de buitenlucht. De baan is in de rotsen uitgehouwen. Hoog zingend in de bochten schroeft de trein zich er tegenop.

De stad ligt al beneden.

W.F. Hermans, *Nooit meer slapen*

- 19 Het is tien uur in de avond als we de poort van de botanische tuin in De Uithof openen en weer zorgvuldig achter ons sluiten. Voor ons rijst het silhouet van het massieve hoofdgebouw, waar de laatste lichten juist worden gedoofd. De nacht is gevallen, en gewapend met een professionele zaklamp richten we onze schreden naar de rotstun van Fort Hoofddijk. We gaan op zoek naar amfibieën.

Utrechts Universiteitsblad

Dit gebruik van de tegenwoordige tijd staat bekend als het presens historicum. Het heeft tot gevolg dat de gebeurtenissen tamelijk los van elkaar lijken te staan; de tekst presenteert ze niet nadrukkelijk als samenhangend. Daardoor kan het geheel de indruk wekken van een directe beleving: als je feitelijk zelf 'midden in' een bepaalde gebeurtenis staat, kun je ook niet weten wat de volgende zal zijn. Daarom is het te begrijpen dat er aan het gebruik van de tegenwoordige tijd in een verslag wel een effect van grotere levendigheid wordt toegeschreven.

Voor de betekenis van de tegenwoordige tijd kunnen we hieruit concluderen dat, strikt genomen, alleen maar het signaal voor 'verhaal', zoals dat door de verleden tijden gegeven wordt, ontbreekt. Door het ontbreken van dat signaal

past de tegenwoordige tijd dus goed bij betogende tekst, maar kun je er anderszinds in verhalende teksten ook speciale effecten mee bereiken.

In de fragmenten 18 en 19 pakt dat laatste goed uit; met name klopt het beeld van directe beleving met de rapportage van allerlei details. Hieruit valt echter geen algemene regel te distilleren; het is zeker niet zo dat dit gebruik van de tegenwoordige tijd, vanwege het effect van verlevendiging, altijd goed uitpakt. Dat laat zich bij voorbeeld demonstreren aan de hand van het volgende fragment:

- 20 Sinds twintig jaar herbergt het gebouwencomplex aan de Oude Hoogstraat een officieuze crèche in zijn donkere catacomben. Wel gedoogd, zoals wel meer activiteiten in dit stadsdeel. Niet wettig, dus niet echt. Een onechte crèche met echte kinderen. Vijf ochtenden en twee middagen per week kunnen medewerkers en buurtbewoners hun peuters en kleuters – in totaal vierentwintig – stallen in de speelse ruimte terwijl zij zelf aan het werk tijgen.

In de beginjaren zeventig nemen ouders vrijmoedig het initiatief voor de crèche. Beurtelings draaien zij, op basis van vrijwilligheid, diensten in hun crèche. Niemand ontkomt aan het professionaliseringsspoek: de gemeente Amsterdam verschijnt op het kindertoneel en betaalt tachtig procent van de personeelskosten. De gemeentelijke instellingen fuseerden en nu werkt begeleidster Christien van de Grift vijf ochtenden in dienst van de Stichting Welzijn Binnenstad.

Folia Civitatis.

In de tweede alinea van dit fragment gaat er iets mis. De auteur wil duidelijk achtergrondinformatie verstrekken die moet helpen de huidige crèche-problematiek te begrijpen. Het gebruik van de tegenwoordige tijd suggereert echter een reeks losse feiten, niet in samenhang gezien – alsof de auteur er niet over nagedacht heeft. Die suggestie past echter niet bij de achtergrond-functie van deze passage in de tekst, en, in verband daarmee, ook niet bij de grote sprongen door de tijd die erin plaatsvinden, en die in schril contrast staan met de details van de beleving in 19. Hier is het gevolg van de losse-feiten-presentatie dus niet zozeer levendigheid, als wel verbrokkeling.

Ook in het volgende fragment is er iets merkwaardigs aan de hand met het gebruik van de tegenwoordige tijd. Aan het begin van een artikel over de laatste werken in het kader van het Deltaplan vertelt de auteur iets over de uitvoering daarvan tot nu toe.

21 De moeilijkheden begonnen toen in de jaren zeventig de stedelijke gebieden aan de beurt kwamen. De herinnering aan de stormramp was vervaagd. De overheid kampte met geldgebrek en streefde naar bezuinigingen. De burger is intussen veel mondiger geworden en laat Rijkswaterstaat niet zonder meer de dienst uitmaken. Dat geldt met name voor bewoners van huizen die moeten worden afgebroken om de voorgeschreven versterkingen te kunnen realiseren. Ook is er een groeiende aandacht voor de milieueffecten van de dijkverzwaring en voor de cultuurhistorische waarden die verloren dreigen te gaan.

Het meest nijpend blijken de problemen in de bebouwde kommen. In Rotterdam, Dordrecht, Sliedrecht en Hardinxveld-Giessendam moeten zeer forse en kostbare ingrepen plaatsvinden om de voorgeschreven veiligheid te waarborgen. Daar kwam in de jaren tachtig nog bij, dat naar aanleiding van nieuwe berekeningen de criteria verder moesten worden bijgesteld. Dat betekende nog forsere versterkingen van de dijken en dus nog méér kosten en problemen. Geen wonder dat het idee van een stormvloedkering in de Nieuwe Waterweg weer boven water kwam.

Natuur & Techniek

Onbegrijpelijk is het natuurlijk niet, maar de auteur leidt de lezer toch bepaald niet optimaal door de tekst. Hij begint in de verleden tijd, dus in een vertellende stijl, en wekt daarmee de indruk achtergrondinformatie te geven. Informatie dus, die zelf niet onmiddellijk actueel is. Maar halverwege de eerste alinea stapt hij over op de tegenwoordige tijd, zodat er een betoogstijl ontstaat. Als rond de grens tussen de twee alinea's de tegenwoordige tijd gehandhaafd blijft, is de kans dus groot dat de lezer denkt dat hij, wat betreft de voortgang van de tekst, de achtergrondinformatie achter zich gelaten heeft. De tekst gaat echter halverwege de tweede alinea weer over op achtergrondinformatie, in de verleden tijd. Wat betreft de organisatie van de tekst had de auteur er dus beter aan gedaan deze alinea's geheel in de verleden tijd te houden, om pas echt (en dan volledig) over te schakelen op de tegenwoordige tijd als hij bij zijn eigenlijke onderwerp (het ontwerp van de stormvloedkering in de Nieuwe Waterweg) is aangeland.

In sommige gevallen kan het gebruik van het presens historicum zelfs tot grote onduidelijkheid leiden. De auteur van een artikel uit 1989 over het onderwijsvoorrangsbeleid voor minderheidsgroepen kondigt in zijn inleiding aan dat hij eerst de historische achtergronden van dat beleid zal schetsen, voordat hij over-

gaat tot een beschouwing over zijn hoofdthema: het verschil tussen "achterstand" en "cultureel verschil". Nu kiest hij ervoor de aangekondigde historische ontwikkeling geheel te vertellen in de tegenwoordige tijd (...*De plaatselijke initiatieven worden vrij snel ondersteund door de landelijke overheid. In 1974...*, enzovoort). Na drie pagina's zijn we beland bij de volgende passage:

22 Het Ministerie van Onderwijs kiest uiteindelijk voor voortzetting van het stimuleringsbeleid in een vernieuwde vorm en met een structurele verankering in een wet. In de eerste helft van de jaren tachtig worden de voorbereidingen getroffen voor de introductie van het onderwijsvoorrangsbeleid.

Onderwijsvoorrang vormt het menselijk gezicht van een verder voornamelijk vanuit utilitair economisch gezichtspunten ingericht onderwijsbeleid. Desondanks, of misschien wel juist daarom, zijn pogingen om onderwijsvoorrang een wettelijke basis te geven tot nu toe niet geslaagd. Het ontwerp voorrangswet is in 1987 gestrand in de Eerste Kamer. Een nieuw wetsontwerp is in voorbereiding. Het beleid wordt voorlopig gevoerd op basis van het onderwijsvoorrangsplan dat geldt voor een periode van vier jaar, van 1986 tot 1990.

Het onderwijsvoorrangsbeleid

In het onderwijsvoorrangsbeleid worden de verschillende vormen van deelbeleid ten aanzien van arbeiderskinderen en allochtone kinderen bij elkaar gevoegd. [...]

Jeugd en samenleving.

De lezer zou nu (het is immers 1989) kunnen denken dat bij het tussenkopje de historische uiteenzetting afgelopen is, maar misschien is dat wel verkeerd: aan het gebruik van de werkwoordstijden valt het niet te zien, want de tekst gaat 'gewoon' door in de tegenwoordige tijd. En misschien is de tweede alinea ook wel geen achtergrondinformatie, maar een actueel commentaar – betogend dus, en niet verhalend; maar ook dat is in verband met de identieke werkwoordstijden niet uit te maken. Dat zou heel anders gelegen hebben als de eerste alinea (net als de rest van de historische uiteenzetting) in de verleden tijd had gestaan, en de tweede niet, dus als de grens ertussen er als volgt had uitgezien:

23 [...] In de eerste helft van de jaren tachtig werden de voorbe-

reidingen getroffen voor de introductie van het onderwijsvoorrangsbeleid.

Onderwijsvoorrang vormt het menselijk gezicht van een verder voornamelijk vanuit utilitair economisch gezichtspunten ingericht onderwijsbeleid. [...]

Maar, zoals gezegd, of dat nu de bedoeling was of niet valt hier niet uit te maken. Andere duidelijke aanwijzingen ontbreken namelijk eveneens; in feite herhaalt precies dezelfde onduidelijkheid zich enkele malen in de tekst: door jaartallen en andere tijdbepalingen (*De onderwijsvernieuwers uit die tijd...*) is het soms duidelijk dat we in het verhalende gedeelte zitten, terwijl in andere gevallen de algemeenheid van de beweringen (*In het Onderwijsvoorrangsplan wordt het belang benadrukt van...*) een betoog suggereert.

Wat in dit soort gevallen gebeurt kunnen we zien als een mislukte vermenging van twee soorten tekst – die op zichzelf juist goed met behulp van de werkwoordstijden onderscheiden hadden kunnen worden. Dat zoiets inderdaad goed mogelijk is, laat het volgende fragment zien:

- 24 [...] Er werd een 'pure' jongensklas geformeerd en een meisjesklas, waarin vier jongens zaten. Uitkomst van het experiment: de zogenaamde meisjesklas deed het heel goed, de cijfers gingen er omhoog, het gedrag werd plezieriger, seksistische uitspraken hoorde je er bijna niet en zelfs de vier jongens in die klas leerden iets van hun emoties te tonen. De 'pure' jongensklas bleek echter een regelrechte ramp: niet te hanteren en met slechte studieresultaten. Dat kon alleen maar verklaard worden uit het afwezig zijn van meisjes als bliksemafleiders. Bij het begin van het volgend schooljaar werden de klassen weer gemengd, omdat de docenten weigerden nog langer les te geven aan die klas 'met varkens'.

Wat betekent dat? Dat meisjes beter leren zonder jongens in de klas en dat jongens eigenlijk leren ten koste van de meisjes? Is een pleidooi voor apart meisjesonderwijs dan niet op z'n plaats?

Jeugd en samenleving

De auteur vertelt eerst een 'geval': het gaat haar niet om een betoog over deze specifieke casus, maar ze gebruikt die als aanleiding voor haar eigenlijke discussie, die in de tweede alinea begint. Dat zien we natuurlijk aan het feit dat er een

alinea-grens is en dat de tweede alinea begint met de vraag naar de te trekken conclusies. Maar het gebruik van de werkwoordstijden in de eerste alinea loopt er eigenlijk al op elegante wijze op vooruit. De verleden tijd geeft immers, zoals gezegd, aan dat de informatie in een zin niet op zichzelf direct tot een conclusie moet leiden, maar een deel vormt van een omvangrijker verhaal. Hier geeft de auteur met de verleden tijd in de eerste alinea al aan dat ze de desbetreffende zaken niet omwille van de feiten zelf meedeelt, maar omdat ze er nog iets anders mee wil. Zo vormen verschillende aspecten van de formulering van dit fragment een fraai, consistent geheel.

3.3.3 Meer of minder distantie

In een zakelijke tekst kan een verleden tijd soms nog iets meer doen dan duidelijk maken dat we met een verhalende passage te maken hebben. Door de lezer het signaal te geven "Hier hoeft u niet onmiddellijk conclusies uit te trekken" kan een schrijver in bepaalde omstandigheden ook nog suggereren dat hij of zij ten opzichte van een standpunt een bepaalde *distantie* in acht neemt, dat hij of zij dat niet ten volle voor eigen rekening neemt. Dat is wat er aan de hand was in onze eerste voorbeelden:

- 1 De woordvoerder van de junta vertelde de aanwezige persfunctionarissen dat Gorbatsjov ziek was. De aard van zijn aandoening was onduidelijk.
- 2 De woordvoerder van de junta vertelde de aanwezige persfunctionarissen dat Gorbatsjov ziek was. De aard van zijn aandoening is onduidelijk.

In 1 laat de auteur de uitspraak dat de aard van Gorbatsjovs ziekte onduidelijk is voor rekening van de woordvoerder van de junta; het is een onderdeel van een verhaal over een serie samenhangende gebeurtenissen. Nu geldt een junta-woordvoerder voor de meeste lezers natuurlijk niet als erg betrouwbaar, zodat het effect van het 'voor rekening van de woordvoerder laten' is dat je er enige distantie in kunt lezen – net zoveel als de lezer wil, eigenlijk.

In 2 neemt de auteur daarentegen de desbetreffende informatie voor zijn eigen rekening. Weliswaar zul je als lezer begrijpen dat de bron wel dezelfde woordvoerder zal zijn geweest, maar in de tekst presenteert de auteur deze informatie zelf als een onmiddellijk relevante conclusie, niet als iets dat alleen maar onderdeel is van een uitvoeriger vertelling. En doordat de schrijver zijn lezer uitnodigt deze informatie te geloven, kun je concluderen dat hij de woordvoerder van de junta kennelijk een betrouwbare informant vindt. Dus als de schrijver niet het risico wil lopen dat de lezer hem misschien net zo negatief beoordeelt als de woordvoerder, doet hij er verstandig aan meer distantie tot diens informatie in

acht te nemen; dat kan door die informatie in de verleden tijd te presenteren, die immers zegt dat er niet onmiddellijk conclusies uit getrokken hoeven te worden.

Soms kan de indicatie van meer/minder distantie best subtiel zijn, zoals in het volgende fragment.

- 25 Op 14 januari van dit jaar hield de Europese Oudervereniging (EPA) in Rotterdam een seminar over kinderen van emigranten. Staatssecretaris Wallage hield de slottoespraak waarin hij uitgebreid inging op het onderwijs in de eigen taal van de migranten. Hij noemde de kennis van de eigen taal en vooral van de taal die thuis wordt gesproken van belang voor de begripsontwikkeling van kinderen, ook in de taal van het gastland. De opvang in de eigen taal geeft bovendien een gevoel van veiligheid, dat nodig is om zich nieuwe, onbekende vaardigheden eigen te kunnen maken. Het gebruik van de eigen taal in de school geeft aan die taal een hogere status, wat volgens internationaal onderzoek een essentiële voorwaarde is om optimaal van de tweetalige situatie te kunnen profiteren. [...]

Uitdrukkelijk stelde Wallage dat het onderwijs in de eigen taal een taak van de school is en onder schooltijd gegeven moet worden als een regulier onderdeel van het curriculum in zowel basis-, speciaal, als voortgezet onderwijs. De leerkrachten moeten volledig geïntegreerd worden in het lerarenteam van de school.

Jeugd en samenleving

Hier blijkt bovendien dat de variatie in distantie ook kan optreden binnen een samengestelde zin. Vergelijk de eerste zin van de laatste alinea van 25 maar met 26:

- 26 Minister Polak merkte echter op dat hij wel de indruk had dat er zorgvuldig was opgetreden door de Amsterdamse politie. Hij had daarover besprekingen gevoerd met de officier van justitie en de burgemeester van Amsterdam en die hadden zijn indruk bevestigd.

De laatste alinea van 25, die in de tegenwoordige tijd staat, suggereert een sterke mate van gelijkgezindheid tussen de auteur en Wallage, terwijl 26 veel meer in het midden laat hoe de auteur aankijkt tegen de mening van Polak.

3.3.4 Samenvatting verleden tijden

We kunnen stellen dat de verleden tijden ook in zakelijke teksten goed te gebruiken zijn voor vertellende gedeelten. Wanneer een auteur dat nalaat, ontstaat er een effect van directe beleving van de gebeurtenissen, dat in bepaalde journalistieke contexten wel goede effecten kan sorteren ('levendigheid'), maar dat ook het gevaar van verbrokkeling met zich mee brengt, en soms van onduidelijkheid over de verhouding tussen vertellende (achtergrond)tekst en betogende, concluderende tekst. Het verschil tussen verleden en tegenwoordige tijd kan verder in een context waarin verslag wordt gedaan van standpunten gebruikt worden om iets te suggereren over de mate van distantie tussen het besproken standpunt en dat van de auteur: de verleden tijd geeft de informatie als onderdeel van een verhaal, terwijl de tegenwoordige tijd het beeld kan oproepen van informatie en conclusies die de auteur voor zijn rekening neemt.

3.4 Onvoltooide en voltooide tijden: het 'terugkijkperspectief'

In de vorige paragraaf hadden we het over een oppositie tussen twee soorten *persoonsvormen*; nu gaan we het hebben over een oppositie tussen gezegdes zonder en met een hulpwerkwoord van tijd (*hebben* of *zijn*; zie voor details het Kader op bladzijde 61). Koefoed (1984) karakteriseert de voltooide tijd als een "terugkijkperspectief": er wordt op de situatie die in de zin vermeld wordt teruggekeken, vanuit een ander standpunt dan die situatie zelf; de aandacht is gericht, niet zozeer op een zich voltrekkend gebeuren, als wel op de gevolgen ervan. Gebeurtenissen die door middel van een voltooide tijd worden weergegeven bekijken we van buiten af, als achter ons liggend en afgerond. Of die gebeurtenissen feitelijk misschien nog dóórlopen is eigenlijk niet van belang: er wordt gewoon teruggekeken. We houden ons er niet mee bezig *hoe* een en ander zich voltrok; *dat* het zich heeft voltrokken is wat ons interesseert.

We kunnen dit illustreren door ons af te vragen wat voor soort indruk het volgende fragment, uit een artikel van Jan Blokker, op ons maakt.

- 27 Het is raar. Ter Braak en Du Perron hebben zich als geen andere cultuurdeelnemers van die jaren met hun eigen tijd beziggehouden, en veel van wat ze hebben nagelaten draagt - gelukkig voor latere historici - veel tastbaarder de sporen van de toenmalige actualiteit dan in het verzameld werk van Huizinga het geval lijkt. Maar lezend in Huizinga's brieven heb je toch het gevoel dat hij van allemaal de jongste, de wijste en de actueelste is gebleven.

De Volkskrant.

Wat is een typerende plaats voor zo'n soort fragment in een tekst? Het zou, met een soort van 'met de deur in huis vallende' openingszin, goed aan het begin kunnen staan, maar ook heel goed aan het eind. In beide gevallen kijken we (met Blokker) op een aantal zaken terug, waarover we elders in de tekst nadere gegevens verwachten; het verschil zou hem zitten in de plaats van dat 'elders' ten opzichte van het fragment. En ook als het fragment in feite middenin de tekst zou staan, zouden we het nog lezen als de afsluiting van een bepaald onderwerp (bijvoorbeeld om van Ter Braak en Du Perron over te stappen op Huizinga).

In feite is dit de slotalinea van Blokkers artikel. Aan het eind van het betoog gekomen is het niet meer zaak om de lezer de activiteiten van Ter Braak, Du Perron, of Huizinga in enig detail voor ogen te stellen, maar wel om op alles wat de revue gepasseerd is terug te kijken, en daarover een totaalbeeld op te bouwen bij wijze van afsluiting, conclusie, van (de lezing van) het stuk. Anders gezegd: Blokker en zijn lezer bekijken de besproken gebeurtenissen niet van binnenuit, maar van buitenaf. Met onvoltooiden tijden kun je situaties van binnenuit bekijken, en dat zowel met tegenwoordige als verleden tijden. Maar met een voltooid tijd blijft de beschouwer nadrukkelijk buiten de gebeurtenissen staan. Dat kan op verschillende gronden gemotiveerd worden. Hier is duidelijk sprake van motivatie op grond van afsluiting van de tekst: we zijn toe aan terugkijken en afronding. In andere gevallen kan het er juist om gaan een situatie te introduceren om er daarna enige details over te berde te brengen; dan dient het globale terugkijk-perspectief als kapstok voor de detail-informatie. Bijvoorbeeld:

28 Geologisch gezien stelt Nederland eigenlijk weinig voor. Het land ligt aan de rand van het dalende Noordzebekken. De randen van dit bekken liggen bij Zuid-Limburg en bij de Achterhoek en Twente. [...]

Deze enorme bak is in de loop der tijd opgevuld met grind, zand en slib dat de Maas, Rijn, Schelde en Noordduitse rivieren hebben aangevoerd. Deze zandbak heeft later nog een paar forse ijstijden beleefd.

Tijdens het Saalien - de voorlaatste ijstijd, die Nederland zo'n 150 duizend jaar geleden in zijn greep had - bereikte het landijs Nederland. Gletsjers uit het noorden voerden keileem (een mengsel van leem en stenen) en grote keien aan. Bovendien werd eerder door rivieren afgezet zand en grind, door het ijs opgeduwd tot heuvels (stuwwallen).

Toen het ijs weer smolt, maakte het smeltwater nieuwe vormen, zoals eskers. In de tijden dat er geen ijs was, kreeg de wind soms vat op het zand, dat samenwoei tot lage heuvels. Langs de kust en in de stuifzandgebieden is dit proces nog steeds aan de gang en ontstaan duinen. In het westen

heeft de zee een grote rol gespeeld. Hiervan getuigen de vele kreken.

De Volkskrant.

De twee zinnen van de tweede alinea in dit fragment presenteren puur het feit dat Nederland in de loop der tijd als een zandbak opgevuld is, en ijstijden beleefd heeft. Daarop volgen dan, in de onvoltooid verleden tijd, enige details die je leest als uitwerking, invulling van het globale kader dat die twee voltooide zinnen gecreëerd hebben (je kunt die mini-alinea als een soort 'topic-alinea' voor de twee erop volgende beschouwen, analoog aan de topic-zin bij een gewone alinea). Aan het eind van de derde alinea gaat het een beetje snel - misschien een beetje te snel, en te globaal - over de rol van de zee in het westen, uitsluitend in terugkijk-perspectief, zonder dat we er de details over te horen krijgen die wel vermeld werden over het ijs en de wind.

Het is niet voor niets dat de voltooide tijden gevormd worden met een voltooid deelwoord; zulke woorden, bijvoorbeeld *gelopen*, *gevallen*, *opgemaakt*, geven immers een toestand aan die het resultaat is van een bepaald proces, namelijk het proces dat door de stam van het werkwoord aangeduid wordt. Precies omdat de aangeduide toestand het resultaat is van een proces, kan een zin met een voltooid deelwoord ook de gedachte oproepen aan het desbetreffende proces. Men zegt wel dat een deelwoord 'een tweezijdig karakter' heeft (in het volgende hoofdstuk - over de lijdende vorm, die ook met een voltooid deelwoord wordt gevormd - komen we hier nog nader over te spreken). In de voltooide tijd wordt dat proces dan wel als 'afgelopen' voorgesteld; vandaar het 'terugkijkperspectief'.

Relevantie voor heden

In verband met de verbinding tussen resultaattoestand en proces zegt men vaak dat de voltooide tijden gebeurtenissen presenteren die nog van invloed zijn op, of relevant zijn voor het heden. Dat kun je je bij zinnen als de volgende ook heel goed voorstellen:

- 29 De Surinaamse legerleiding heeft de noodtoestand uitgeroepen.
29a De Surinaamse legerleiding riep de noodtoestand uit.

Beide zinnen beschrijven een handeling van de Surinaamse legerleiding in het verleden. Maar als we er contexten bij gaan verzinnen, dan blijkt er wel degelijk verschil te zijn. Zo ligt het 't meest voor de hand om 29 te plaatsen in de context van een bericht over de toestand in Suriname *zoals die op dit moment is*, terwijl we bij 29a meer geneigd zijn te denken aan een relaas over de gebeurtenissen *zoals*

die zich toen voltrokken. Na 29 ben je bijvoorbeeld meer geneigd om te vragen: "En wat nu?", terwijl 29a juist heel goed gevolgd zou kunnen worden door de vraag: "En wat toen?". Wat in 29 aan de orde is, kun je zeggen, is de huidige noodtoestand als resultaat van de beschreven gebeurtenis - en niet hoe dat allemaal ging, dat uitroepen ervan, en hoe het deel uitmaakt van een reeks opeenvolgende gebeurtenissen. Dat laatste is wat er opgeroepen wordt in 29a.

Het is in dit verband van belang om vast te stellen dat de tegenwoordige voltooide tijden, als tegenwoordige tijden, bij de betogende werkwoordstijden horen, niet bij de vertellende. Voorbeeld 29, dat immers de vraag oproept "En wat nu?" illustreert dit. Een ander voorbeeld is 30, de volledige versie van 4.

- 30 Toen Einstein in het begin van deze eeuw voor het eerst met het probleem van het heelal werd geconfronteerd, meende hij het bestaan van een afstotende kracht te moeten veronderstellen, die bij grote afstanden in evenwicht zou zijn met de gravitatiekracht. Later heeft hij dit denkbeeld echter geheel laten varen.

Door de voltooide tijd in de laatste zin mag je ervan uitgaan dat het stukje 'verhaal' waar we mee bezig waren afgelopen is, en dat we nu weer aan een stap in het betoog bezig zijn; we kunnen ons dan ook gaan voorbereiden op de volgende stap ("Wat nu?").

De verleden voltooide tijden horen uiteraard bij de 'vertellende' tijden: vanuit een verhaal-gebeuren wordt een andere situatie terugkijkend beschreven. Schrijvend over de oorzaken van het feit dat een belangrijk astronomisch experiment pas heel laat werd uitgevoerd hoewel het technisch gezien al veel eerder mogelijk was, vertelt Weinberg:

- 31 Ten tweede: het probleem van het belang van de achtergrondstraling was een klassiek voorbeeld van gebrek aan contact tussen theoretici en experimentele fysici. De meeste theoretici hadden nooit beseft dat een achtergrond van isotrope straling met een temperatuur van 3 K werkelijk waarneembaar zou zijn. In een brief aan Peebles van 23 juni 1967 legde Gamow uit dat noch hijzelf, noch Apher en Herman ooit maar aan de mogelijkheid gedacht hadden om straling, overgebleven van de oerknal, te kunnen detecteren [...].

Steven Weinberg, *De eerste drie minuten*.

Vertellend over de jaren zestig, in de onvoltooid verleden tijd, kijkt de auteur (soms met een van zijn personages) terug naar een situatie die vanuit het jaren-zestig-perspectief afgelopen was, in de voltooid verleden tijd. Beide gevallen vormen, als verleden tijden, duidelijk geen betogende tekst, maar onderdelen van een verhaal.

Terugkijkperspectief en tekstverband

Aan de hand van fragment 32, het vervolg op 21, kunnen we nog eens goed laten zien hoe de voltooide tijd kan helpen de structuur van een tekst te verduidelijken.

32 Stormvloedkering

In 1987 startte een nieuwe studie naar de beveiliging van het benedenrivierengebied. Centraal daarin stond de afweging tussen stormvloedkering of zwaardere dijken. De blijvende vrije toegang tot de Rotterdamse havens was een belangrijk uitgangspunt in de studie. Uiteindelijk viel de keuze op een stormvloedkering. Die kering komt in de Nieuwe Waterweg bij Hoek van Holland.

Dankzij een stormvloedkering hoeft maar een beperkt programma voor dijkverzwaring te worden uitgevoerd. [...]

Aan het eind van de eerste alinea verschijnt tamelijk abrupt weer een tegenwoordige tijd, na een deel achtergrondverhaal. Vooral als we de laatste twee zinnen van de alinea samenvoegen, biedt de voltooide tijd een uitstekend middel om de overstap van de historische achtergrond naar het actuele onderwerp van de tekst soepeler te laten verlopen: X

- 33 [...] De blijvende vrije toegang tot de Rotterdamse havens was een belangrijk uitgangspunt in de studie. Uiteindelijk is de keuze gevallen op een stormvloedkering, die geprojecteerd is in de Nieuwe Waterweg bij Hoek van Holland.

Dankzij een stormvloedkering hoeft maar een beperkt programma voor dijkverzwaring te worden uitgevoerd. [...]

Wat de (relevante) conclusie van de studie is, wordt hier ook als zodanig gemarkeerd, hetgeen de tekst duidelijker maakt. Het terugkijkende karakter van de voltooide tijd maakt het mogelijk bepaalde informatie te presenteren als het resultaat van een andere situatie, die alleen als geheel relevant is en waarvan de onderdelen dan ook in de verleden tijd worden gepresenteerd.

Het terugkijkende karakter van de voltooide tijd maakt hem ook bij uitstek

geschikt om situaties *samenvattend* voor te stellen, en om zo, aan het eind van een bepaalde passage, een conclusie te formuleren; in feite is dat ook wat we gedaan hebben in 33. Evenzeer is het mogelijk om, bij wijze van inleiding, met de voltooide tijd een algemene karakteristiek van een situatie te geven als resultaat van een of ander proces. Doordat de tekst dan het idee van een of ander proces oproept zal de lezer er geen enkel probleem mee hebben als het vervolg iets meer vertelt over dat proces. Je treft de voltooide tijden dan ook vaak zowel aan het begin als aan het einde van een nieuwsbericht aan, met daartussenin, in de onvoltooid verleden tijd, details van het gerapporteerde gebeuren:

- 34 Vandaag hebben in Den Haag 14.000 politie-agenten een demonstratie gehouden. Zij protesteerden tegen het beleid van de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken. Uit de meegevoerde leuzen bleek dat vooral het voorstel om op de ongemakentoeslag te bezuinigen bij de agenten op veel verzet stuit. De demonstratie is ordelijk verlopen.

Samenvatting voltooid tegenwoordige tijd

De tegenwoordige voltooide tijden vormen een voor de hand liggend instrument om te gebruiken bij het structureren van betogen, d.w.z. op plaatsen in de tekst die de lezer instrueren over de opbouw van de tekst zelf: om te zeggen waar het over gaat, wanneer we een deel-onderwerp afsluiten en aan iets anders beginnen, en wanneer we aan het slot zijn. Vaak in samenhang daarmee kunnen voltooide tijden er goed toe dienen bepaalde informatie samenvattend te presenteren, en om gebeurtenissen die een rol spelen in het betoog te onderscheiden van andere die 'slechts' details van achtergrondinformatie zijn.

Oefeningen

I

De volgende passage is afkomstig uit een zogeheten becommentarieerde bibliografie. De samensteller daarvan geeft toelichting en commentaar bij publikaties die zelf in het algemeen ook reageren op weer andere publikaties, zodat er al gauw een complex geheel van visies ontstaat. De geciteerde passage komt uit een beschrijving van een artikel dat nogal kritisch is over de methodologische kwaliteit van een bepaald type onderzoek. Leg in termen van de in dit hoofdstuk gehanteerde begrippen uit hoe, gezien het gebruik van de werkwoordstijden, de verschillende standpunten waar het hier over gaat zich tot elkaar verhouden, inclusief dat van de schrijver.

De auteur geeft een kritische bespreking van de rapportage van empirisch

onderzoek van Van Eemeren, Grootendorst en Meuffels (1987), waarin werd geconcludeerd dat inzicht in het concept 'argumentatie' een ja/nee kwestie is [...]

Tijdschrift voor Taalbeheersing

II

Het volgende fragment is ontleend aan een commentaar van de redactie van het tijdschrift *Natuur & Techniek*. Het commentaar bespreekt de gevolgen van de toenemende noodzaak, ook voor de wetenschap, om 'op te vallen' in de media. In de nu volgende passage zijn tussen accolades telkens twee mogelijke werkwoordsvormen gegeven. Kies degene die volgens jou goed past, leg uit waarom en wat de effecten zijn van de ene dan wel de andere keus waar beide mogelijk lijken, en ga na of en hoe een bepaalde keuze consequenties heeft voor de keuze in andere gevallen.

Zo {is/ontstond} waarschijnlijk de indruk {ontstaan} dat de technologische revoluties elkaar {opvolgen/opvolgden} en dat er nauwelijks meer tijd {verloopt/verliep} tussen het ontdekken van een fundamentele natuurwet en de intrede van technologische toepassingen daarvan in de samenleving. Al in de jaren zestig {heeft/wees} H.B.G. Casimir erop {gewezen}, dat er in elk geval van een verkorting in de periode tussen ontdekking en brede toepassing geen sprake {is/was} {geweest}. Een enkele keer {komt/kwam} de toepassing snel, maar in veel gevallen {laat/liep} die lang op zich wachten, en Casimir {zag/heeft} gemiddeld eerder een verlenging dan een verkorting van de periode {gezien}.

In het begin van deze eeuw {is/werd} er een aantal zeer fundamentele ontdekkingen gedaan. De speciale relativiteitstheorie van 1905 [...] {vond/heeft} inderdaad na een kleine veertig jaar toepassing {gevonden} in deeltjesversnellers, maar als we om ons heen kijken zien we nog altijd geen apparaten in ons huis of in de fabriek die op die theorie zijn gebaseerd. De quantumtheorie {moest/heeft} een jaar of zestig {moeten} wachten voordat ze een rol van betekenis {ging/is gaan} spelen in de chemie van de dagelijkse dingen. Supergeleiding, op het eerste gezicht zeer veelbelovend voor energietransport, heeft tot vandaag de dag slechts enkele zeer exotische toepassingen in deeltjesversnellers.

Volgend jaar is het veertig jaar geleden dat Watson en Crick in Nature hun baanbrekende ontdekking {publiceerden/gepubliceerd hebben} over de manier waarop DNA erfelijke eigenschappen {vastlegt/vastlegde} en {doorgeeft/doorgaf}. Er zijn inmiddels vele toepassingen, uiteenlopend van feilloze identificatie van personen tot het bepalen van evolutionaire rela-

ties tussen soorten. Maar, zo blijkt [...], waar al veertig jaar het meeste van {wordt/werd/is} verwacht, de 'constructie' van planten, dieren (en mensen) met gewenste eigenschappen, stuit nog op talloze problemen.

III

Analyseer het gebruik van de werkwoordstijden, in het bijzonder de tegenwoordige en verleden tijden, in het volgende fragment; let daarbij speciaal op tekstgedeelten waarin iets wordt meegedeeld over een historische gebeurtenis (b.v. iemand houdt ergens een voordracht), en gedeelten waarin het gaat om de weergave van standpunten. Cisca Dresselhuys, de auteur van het artikel, probeert duidelijk een genuanceerd standpunt in te nemen, door tot op zekere hoogte mee te gaan in de gedachtengang van beide door haar besproken discussianten; probeer te laten zien wat voor rol het gebruik van de werkwoordstijden hierin speelt.

Een voorstandster van apart meisjesonderwijs is de Europarlementariër *Mathilde van den Brink* (socialistische fractie) die tot voor kort voorzitter van de Raad voor het Jeugdbeleid was. Op de Opzij-discussiebijeenkomst in maart had zij de taak het aparte meisjesonderwijs te bepleiten. Zij betoogde 5 ondermeer het volgende: [...].

Op grond van onder andere deze gegevens pleitte Mathilde van den Brink voor een (gedeeltelijke en tijdelijke) terugkeer naar meisjesonderwijs om de volgende redenen: [...].

10 Als we om pedagogische redenen voor gescheiden onderwijs pleiten, moeten we tegelijkertijd goed in de gaten houden in hoeverre we daarmee niet het moeizame emancipatieproces van vrouwen terugdraaien.

Maar volgens Mathilde van den Brink is gescheiden onderwijs voor meisjes voor een bepaalde tijd en voor bepaalde vakken een aanbevelenswaardige zaak om hun achterstand te voorkomen. Gescheiden onderwijs 15 voor meisjes betekent automatisch ook gescheiden onderwijs voor jongens. Is dat niet slecht? (Denk aan de ervaringen in de bovengenoemde Berlijnse school, waar de jongens een 'zwijnestal' van hun aparte jongensklas maakten)

20 Nee, zegt Mathilde van den Brink, gescheiden onderwijs voor jongens betekent ook dat zij zich zonder concurrentie kunnen bekwamen, bij voorbeeld in zorgvakken. [...]

We moeten, volgens Mathilde van den Brink, niet terug naar de tijd van de nonnenschool met hun verborgen agenda's voor lieve, zorgzame meisjes, maar wel naar de positieve benadering die een beroep deed op de 25 intellectuele capaciteiten van meisjes [...]. 'Wij moeten van meisjes geen kasplantjes maken, maar duizendschonen', zei ze ter afsluiting van haar pleidooi voor apart meisjesonderwijs.

De Groningse wetenschapster Mineke van Essen, [...] bleek een felle tegenstandster van herinvoering van aparte meisjesscholen. Haar argumenten waren vooral van pedagogische aard. 'Hoe je het ook wendt of 30 keert, van welke kant je het ook bekijkt en welke motieven je ook aanvoert: gescheiden onderwijs vertrekt vanuit het standpunt dat er verschil is tussen meisjes en jongens. Dat zij anders zijn. [...] Het opnieuw introduceren van afzonderlijk meisjesonderwijs, hoe goed en geëmancipeerd ook bedoeld, 35 zet de deur open naar ongewenste ontwikkelingen, het kan een glijdende schaal worden. En dan is het middel veel erger dan de kwaal.'

Dat die kwaal overigens bestreden moet worden, daarover verschilde Mineke van Essen niet van mening met de voorstanders van apart meisjesonderwijs. Zij vond alleen niet dat we het op het ogenblik zo slecht doen.

Jeugd en samenleving.

IV

Het fragment hieronder is het begin van de eerste versie van een leesverslag over een socio-linguïstisch onderzoek. Het vertoont op meer dan één punt typerende kenmerken van eerste-versie-stijl. Een complex van factoren draagt ertoe bij dat dit fragment de indruk wekt van een auteur die de stof (nog) niet echt beheerst. Een van die factoren is het gebruik van de werkwoordstijden. Probeer, met behulp van de begrippen 'verhalen' versus 'betogen', en 'distantie' uit te leggen op welke manier het gebruik van de werkwoordstijden hier negatief werkt (dus met voorbijzien aan andere factoren). Wat zou je de auteur aanraden wat betreft het gebruik van de werkwoordstijden in een herziene versie van deze passage?

Wetenschappelijk racisme; hoe onderzoek (met 'de beste bedoelingen') kan leiden tot rassentheorieën

Met de invoering van de leerplicht leek er een einde gekomen te zijn aan de ongelijkheid tussen de kinderen uit de verschillende sociale milieus. Het kind van de ongeschoolde arbeider kreeg dezelfde kansen als het kind van de bankdirecteur, want beiden kregen hetzelfde onderwijs. Theoretisch 5 gezien een aardige stelling, maar in de praktijk blijkt er van deze 'gelijkheid' weinig terecht te komen: het gros van de arbeiderskinderen slaagt er niet in het voortgezet onderwijs te voltooien om van universitair onderwijs maar te zwijgen. In de Verenigde Staten werd, om dit probleem op te lossen, de theorie ontworpen van de 'cultural-deprivation', de 'sociale belemmering': de oorzaken van het niet kunnen meekomen op school werden 10 gezocht in de opvoeding van kinderen in de sociaal-zwakkere milieus. Vooral de taal speelde een belangrijke rol in deze theorie, omdat taal hét

15 middel is voor kennisoverdracht. Tussen de taal die door de kinderen uit de lagere bevolkingsgroepen wordt gesproken en de taal die op scholen -door leerkrachten- wordt gehanteerd gaapt een groot gat. Het lag dus voor de hand om iets aan de taal van genoemde kinderen te doen, en er werden taalcompensatieprogramma's ontworpen. 'Operation Head Start' is zo'n programma, en werd toegepast op zwarte kinderen uit de ghetto's van New York. Resultaat: geen! Het effect bleek nihil, en op de vraag hoe
20 dit mogelijk was werden verschillende antwoorden opgeworpen:

1. Het effect gaat verloren door slecht onderwijs in de eropvolgende jaren;
2. De opvoeding tijdens de eerste jaren is zo slecht, dat het compensatieprogramma een druppel op de gloeiende plaat is;
- 25 3. De oorzaak ligt bij genetische factoren: het inferieure intellect van zwarten wordt door het falen van Head Start bewezen.

4 De lijdende vorm

4.1 Inleiding

Dit hoofdstuk is gewijd aan de lijdende vorm, ook wel het 'passief' geheten. De lijdende vorm komt voor in zinnen als 1 en 2:

- 1 Het reglement voor de aandeelhoudersvergadering wordt door de commissie nog altijd als voldoende beschouwd.
- 2 Er is wéér meer vuurwerk afgestoken, dit jaar.

Kenmerkend voor de lijdende vorm is het optreden van een hulpwerkwoord (*worden* of *zijn*) en een voltooid deelwoord; in het kader op p. 84 staat nauwkeurig aangegeven hoe de lijdende vorm er in het Nederlands zoal uit kan zien.

Lijdende zinnen hebben in het algemeen tegenhangers in de zogenoemde bedrijvende vorm. Zo zijn de volgende zinnen de bedrijvende pendanten van 1 en 2:

- 3 De commissie beschouwt het reglement voor de aandeelhoudersvergadering nog altijd als voldoende.
- 4 Ze hebben wéér meer vuurwerk afgestoken, dit jaar.

Als een schrijver een lijdende vorm gebruikt maakt hij of zij dus een bepaalde keuze; dit hoofdstuk gaat dan ook over de vraag wanneer die keuze gerechtvaardigd is, een geslaagde stijl oplevert, of zelfs de enig juiste is, en wanneer het passief minder op zijn plaats is, een lelijk effect heeft, of zelfs zonder meer is af te keuren. Net als in de rest van dit boek benaderen we deze vraag door in te gaan op het effect van de lijdende vorm als grammaticaal middel. Ook hier streven we niet naar vaste regels of recepten, maar wel naar een zodanig begrip van de aard van dit stijlmiddel dat een schrijver de keuze bewust kan afwegen.

Er zijn twee varianten van de lijdende vorm; beide bevatten een voltooid deelwoord, maar de ene in combinatie met *worden* en de ander in combinatie met *zijn* (grammatica's benoemen de tweede als de voltooide tijd van de eerste). Ook qua